ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڊاڪٽر جيٽلي جي سنڌي ڌوني-وگيان ڪتاب جو اڀياس

١- هي ڪتاب جڳ مشهور لسانيات جي ماهر ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي صاحب جي ڪاوشن جو ڦل آهي 'سنڌي ڌوني-وگيان' يعني 'سنڌي صوتيات'، جنهن لاءِ انگريزي ٻوليءَ جو لفظ Sindhi Phonology ڪم آندو ويو آهي، پر منهنجي خيال ۾ 'صوتيات' لاءِ انگريزي لفظ Phonetics هئڻ گهرجي ۽ نه ڪ Phonology، ڇاڪاڻ ته Phonology لاءِ سنڌي لفظ 'علم صوتيه' آهي. پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب به اهوئي لفظ يعني 'علم صوتيه' ڪم آندو آهي.

ڪتاب جي مهاڳ ۾، ڊاڪٽر جيٽلي، سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻي ٻيهڪ ۽ تاريخي اوسر جو اڀياس تي، گهڻيءَ وضاحت سان ڪيو آهي. البت هن ڏس ۾ انگريزن جي دور ۾ آخوند عبدالرحيم وفا عباسي ۽ ڪن ٻين ماهرن جي ڪيل ڪم جو ذڪر ڪيو وڃي ها ته وڌيڪ بهتر ٿئي ها.

(الف) هن ڪتاب جو پهريون باب آهي "ٻوليءَ جو سرشتو". هيءُ باب وضاحت سان سمجهائيندي، ڊاڪٽر جيٽلي پهرين "ٻولي ڇا آهي؟" عنوان تي بحث ڪيو آهي. جيٽلي صاحب نهايت ئي وضاحت سان، ٻوليءَ جي وصف ۽ ڪارج تي بحث ڪيو آهي. ٻوليءَ جي استعمال واريءَ خصوصيت تي روشني وجهندي، ڊاڪٽر جيٽلي صاحب لکي ٿو ته:

"ٻوليءَ جا ٻه طرف آهن: هڪڙو طرف آهي اُچارڻ ڪيل آواز ۽ ٻيو طرف آهي انهن آوازن ذريعي حاصل ٿيندڙ مطلب".

جيٽلي صاحب جو رايو آهي ته:

"اُچاريل آوازن جي خاص "ترتيب" تي ئي ٻوليءَ جي سڄي سرشتي جو مانڊاڻ منڊيل آهي. انهيءَ جو گهاٽو سٻنڌ وري معنيٰ جي سرشتي سان قائم ٿيل آهي. انهيءَ ريت هرهڪ ٻوليءَ جي نظام ۾ ٻه طرف آهن. اهي ٻه طرف آهن:

(i) اظهار: جنهن ۾ اُچاريل آواز ۽ انهن جي آڌار تي ٺهيل سڄو سرشتو اچي ٿو:

(ii) ٻيو طرف آهي معنيٰ يا ارٿ (Content): هن ۾ ٻوليءَ جي اظهار واري طرف کي ڇڏي، باقي ڪائنات جون شيون، خيال ۽ ڀاونائون صدين کان وٺي انسان ذات جا ڪنا ڪيل آزمودا شامل آهن".

اُن کان پوءِ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب آوازن جي پيدا ڪندڙ عضون، مخرجن، ٻڌندڙن جي ڪَنَ تائين انهن آوازن جي پهچڻ ۽ آوازن جي معنيٰ ۽ مفهوم جو واسطو، نفسيات (منو وگيان)، منطق (ترڪ شاستر)، فلسفي (درشن ساستر) ۽ شاعريءَ (ڪاويه شاستر) سان ڏيکاريو آهي. جيٽلي صاحب، ٻوليءَ جو سرشتو هڪ چارٽ ذريعي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ چارٽ کي سمجهڻ جي ضرورت آهي.

٢- (الف) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، صفحي ٧ تي، صوتيه کي 'ڌوني تت' جي نالي سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مون پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ۾، 'صوتيه' (Phoneme) ۽ صرفيه (Morpheme) جي وصف ۽ ڪارج سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر جيٽلي 'صرفيه' کي 'روپي ڌوني-تت' جو نالو ڏنو آهي. سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ڪتاب ۾، 'صرف' يعني روپ (Morph) کي وضاحت سان سمجهايو ويو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب به ساڳي ڪوشش ڪئي آهي. پر ڊاڪٽر موصوف صفحي ٨ ۽ ٩ تي 'علم صرف'

يعني Morphology جا اصول سمجهائيندي. 'صرفيائي تبديلين' جا ٻه مثال ڏيئي ويو آهي، جنهن ڪري پڙهندڙ منجهي ٿو پوي. ٿين هيئن ڪپندو هو تہ 'صوتي' ۽ 'صرفي' تبديلين کي ڌار ڌار بابن ۾ بيان ڪيو وڃي ها ۽ 'صوتياتي سٽاءُ' (Phonetic Structure) ۽ 'صرفيائي سٽاءُ' (Morphological Structure) جي، ڌار ڌار عنوان هيٺ سمجهاڻي ڏجي ها. ڪي ڪي جملا اهڙا تہ ڏکيا ڏنا ويا آهن جو انهن جو مفهوم عام ماڻهو يا عام پڙهندڙ جي ذهني پهچ کان پري آهي: مثال طور: صفحي ١٠ تي لکيل هي جملو ملاحظہ ڪريو:

"روپ تت واري سطح ٻوليءَ جي بناوت ۾ اُها منزل آهي، جنهن ۾ ننڍي ۾ ننڍو ايڪو (Unit) آهي 'روپ-تت'. هر هڪ 'روپ- تت' کي پنهنجي معنيٰ آهي. ان ڪري ٻوليءَ جي ارٿ واري طرف سان اُن جو سڌو سنبنڌ آهي".

(ب) ڊاڪٽر جيتلي. صفحي ١٠ تي سنڌي ٻوليءَ جا عام فهم وياڪرڻي عنوان ڪم نہ آندا آهن، پر انهن جي جاءِ تي سنسڪرت جا ڏکيا نالا ڪم آندا اٿس. مثال طور 'واڪيہ واري سطح' (Syntactical level). مون کي خبر نہ آهي تہ ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي وياڪرڻي يا ڀاشا وگيان جا سنڌي ڄاڻو 'واڪيہ' لفظ جي ڪارج کان واقف آهن يا نہ؟ لفظ اهڙو ڪم آڻجي جيڪو سنڌ ۽ ڀارت ۾ عام طور سمجهيو وڃي. اُن لاءِ 'نحوي سطح' لفظ ڪم آڻجي ها. ڇاڪاڻ تہ اڄا تائين هند ۽ سنڌ جا سنڌي وياڪرڻي، ساڳيا وياڪرڻي لفظ ڪم آڻيندا آهن. ڊاڪٽر جيتلي سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو:

"هن سطح تي لفظ يا شبد (Word) ئي ننڍي ۾ ننڍو ايڪو (Unit) آهي، جنهن مان جدا جدا قسمن جا لفظي ميڙ (Phrases). فقرا (Clauses) ۽ واڪيہ يا جملا (Sentences) ٺهن ٿا."

هن جملي مان معلوم ٿيو تہ 'واڪيہ واري سطح' مان مراد آهي 'جملن واري سطح'. ۽ جملن واري سطح جي اڀياس ڪي. عام وياڪرڻي

اصطلاح ۾ 'نحوي اڀياس' چئبو، جنهن کي هرو ڀرو بدلائڻ، منجهائڻ جي ڪا بہ ضرورت ڪانهي، ڇاڪاڻ تہ هي ڪتاب سنسڪرت جي ماهرن لاءِ ڪونہ لکيو ويو آهي.

جيتلي صاحب صفحي ۱۱ تي بلڪل صحيح فرمايو آهي تہ:

"روپ - گيان ۽ واڪيہ گيان، اهي ٻئي گڏجي ڪنهن ٻوليءَ جي وياڪرڻي سرشتي يعني Grammatical structure جي بناوت ڏيکارين ٿا".

جيتلي صاحب، ساڳئي صفحي (ص ۱۱) تي اڳتي لکي ٿو تہ:

"ڪنهن بہ ٻوليءَ کي سکڻ لاءِ اُن جي وياڪرڻي سرشتي جي پوري پوري ڄاڻ حاصل ڪرڻ نهايت ئي ضروري آهي."

(ت) ڊاڪٽر جيتلي، صفحي ۱۲ تي ٻوليءَ جي معنيٰ وارو طرف بلڪل صاف طرح سمجهايو آهي. ۱۲ ۽ ۱۳ صفحن تي هن صاحب 'ٻولي جي معنيٰ واري طرف' ۽ 'اظهار واري طرف' تي مثالن ۽ دليلن سان روشني وڌي آهي.

مطلب تہ ۱۵ صفحي تائين جيتلي صاحب ٻوليءَ جي ڪن خاصيتن تي روشني وڌي آهي. جيئن تہ:

(i) ٻوليءَ جي بناوت جون سطحون،

(ii) ٻوليءَ ۾ هرهڪ لفظ يا روپ تت هڪ علامت يا نشاني آهي.

(iii) هرهڪ علامت، ڳالهائڻ جي عضون ذريعي اچارڻ ڪيل آوازن مان ٺهيل آهي.

(iv) ٻولي، سماج ۾ هڪ ٻئي سان وهنوار قائم رکڻ لاءِ هڪ وسيلو آهي،

(v) ٻوليءَ ۾ اچاريل لفظ ۽ اُن جي معنيٰ جي وچ ۾ جيڪو لاڳاپو آهي، اهو هرهڪ ٻوليءَ جي روايت يا رواج تي ٻڌل آهي.

(ث) ڊاڪٽر جيتلي صاحب، صفحي ۱۵ ۽ ۱٦ تي هڪ اهڙو پئراگراف ڪم آندو آهي جيڪو اُنهن ماڻهن لاءِ مضبوط دليلن تي آڌار رکندڙ هڪ

جواب آهي. جيڪي اها دعوا ٿا ڪن تہ ٻوليءَ ۾ تبديلي معنيٰ ٻوليءَ جي ترقي، ۽ اها تبديلي بہ پاڻ آڻجي. ڊاڪٽر جيٽلي فرمائي ٿو تہ:

"انهن جي معنيٰ جو آڌار آهي سنڌي ٻوليءَ ۾ صدين کان وٺي هلندڙ لوڪاچار يا روايت. پيڙهي بہ پيڙهي ورثي ۾ ملندي، ڪن لفظن ۾ انهن جي معنيٰ ۾ ڪڏهن ڪڏهن تبديلي اچي وڃي ٿي؛ پر اها واهپي ۾ تڏهن اچي ٿي، جڏهن ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ان ڦير گهير کي قبول ڪن ٿا."

انهيءَ بيان کان پوءِ جيٽلي صاحب، صفحي ١٦ تي ٻوليءَ جي وصف ڏني آهي. هو لکي ٿو تہ:

"ٻولي، لوڪاچار تي ٻڌل ۽ اچاريل آوازي علامتن جو هڪ اهڙو سرشتو آهي، جنهن جي ذريعي ڪنهن ڀاشائي سماج جا ماڻهو پاڻ ۾ وهنوار ڪن ٿا."

ان کان پوءِ جيٽلي صاحب، انسان ۽ ٻين ساهوارن جي ٻوليءَ ۾ فرق جا مثال ڏنا آهن، ۽ صفحي ١٧ تي انسان جي ٻوليءَ ۾ فرق جا مثال ڏنا آهن، ۽ صفحي ١٧ تي انسان جي ٻوليءَ جون ست وصفون بيان ڪيون آهن، جيڪي سنڌس چواڻي تہ ٻئي ڪنهن ساهواري جي آوازي سرشتي ۾ نٿيون ملن. اهي ست وصفون هي آهن:

(i) ٻٽي حالت (Duality)

(ii) نئين پيدائش (Productivity)

(iii) لوڪاچار يا روايت (Arbitrariness)

(iv) مٽ سٽ (Inter-changeability)

(v) نرالائي (Specialization)

(vi) مڪان ۽ زمان ۾ تبديلي (Displacement)

(vii) سانسڪرتڪ پرمپرا (Cultural Transmision)

(ج) ٻوليءَ ۾ تبديليءَ جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر جيٽلي صفحي ١٩ تي جيڪا راءِ ڏني آهي. سنڌس اها راءِ بہ ٻوليءَ ۾ تبديليءَ جي باري ۾ راءِ رکندڙ ماڻهن کي نوٽ ڪرڻ کپي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب لکي ٿو:

"انسان ٻيڙهي ٻه ٻيڙهي پنهنجن وڏن کان ٻولي سکندو آيو آهي. نقل ڪري ٻولي سکڻ جي ڪري ٻوليءَ جي روپ ۾، وقت گذرندي ڪجهه فرق اچڻ سڀاويڪ آهي. ڇاڪاڻ ته نقل سؤفيصدي اصل جهڙو ٿيڻ ممڪن نه آهي. ان ڪري سمي ٻچاٽاڻ ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ سان اسان کي جدا جدا صدين ۾ اُن ۾ آيل ڦير گهير جي ڄاڻ پوي ٿي. اُن مان اها حقيقت به ثابت ٿئي ٿي ته ڪنهن به ٻوليءَ جو سرشتو ڪنهن خاص وقت ۾ نه ٺهيو آهي. اهو گهڻين ئي صدين کان وٺي گهڙجندو، ڦرندو گهرندو، وڌندو ويجهندو اسان تائين پهتو آهي."

٣- (الف) هن ڪتاب جو ٻيو باب صفحي ٢٢ کان شروع ٿئي ٿو. اهو باب "علم آواز" يعني Phonetics متعلق آهي. هن باب ۾ گرامر جو اڀياس ڪرڻ ۽ لفظن جون معنائون ياد ڪرڻ کان اڳ، ٻوليءَ جي آوازن کي سڃاڻڻ ۽ انهن جي صحيح اچار ڪرڻ تي زور ڏنل آهي، نه ته ته ڪيترن ئي لفظن جي معنيٰ ئي بدلجي ويندي. انهيءَ ڪري اهڙي مطالعي کي Phonetics چئبو، نه ڪ Phonology.

(ب) اُن کان پوءِ آوازن جي اڀياس جو طريقو (ص ٢٤)، ڳالهائڻ جا عضوا (ص ٢٥) ۽ انهن جا ڪم (ص ٢٥)، اچاريندڙ عضوا (ص ٢٥) ۽ اچار- جايون (ص ٢٥)، تصويرن ذريعي سمجهايل آهن. اهو سمورو بيان، منهنجي ڪتاب 'سنڌي صوتيات' ۽ محترم پروفيسر علي نواز جتوئيءَ جي ڪتاب 'علم لسان ۽ سنڌي زبان' ۾ ٻه وضاحت سان بيان ڪيل آهي، پر ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين کي آسانيءَ سان سمجهائڻ لاءِ جيٽلي صاحب سنسڪرت جا لفظ ڪم آندا آهن. پر آءٌ نٿو ڀانيان ته ڊاڪٽر صاحب جا ڪم آندل لفظ، ڀارت ۾ رهندڙ عام سنڌي ماڻهو، سمجهي سگهندو. ڇاڪاڻ ته اهي لفظ ڀاشا- وگيانيءَ جي ڄاڻ لاءِ ئي آهن ۽ نه ڪ عام ماڻهوءَ لاءِ.

(ت) هت اهو ٻڌائڻ ٻه ضروري ٿو سمجهان ته ڊاڪٽر جيٽلي صاحب سندس انهيءَ ڪتاب ۾ جيڪي (Technical) لفظ ڪم آندا آهن، انهن

لفظن ۽ منهنجي ڪتاب. سنڌي صوتيات ۾ صفحي ۹۰ کان ۹۴ تائين ڏنل فني لفظن ۾ گهڻو فرق آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب فني لفظن جي مڪمل فهرست (صفحي ۱۵۰ کان ۱۵۴) تائين شامل ڪئي آهي، اُهي ٻه ڏسي سگهجن ٿا. هيٺ ڪي لفظ مثال طور پيش ڪجن ٿا. جن ۾ فرق ظاهر آهي:

انگريزي لفظ	الانا طرفان ناهيل لفظ	ڊاڪٽر جيٽلي جو ناهيل لفظ
Acoustic	گونج	آوازن جي هوائي لهرن جي سنبندي
Glottis	گلو	ساهہ نليءَ جو لنگهہ
Oral Cavity	وات وارو کوپو	وات وارو يا مکانئون خال
Alveolar/ Teathridge	مهار/ کهري مهار	مهارون
Blade of tongue	جڀ جو ڦار	جڀ جو ڦر
Epiglottis	نڙگهٽ جي منهن واري ڍڪڻي	ساهہ جي نلي
Front of tongue	جڀ جو مهڙ	جڀ- اڳياڙي
Back of tongue	جڀ جو پوڇڙ	جڀ - پٺاڙي
Diphthongs	يڪپدا ڏهراسُر	هڪ اکرا ڏهرا سُرَ
Plosives/explosives	ڌوڪڻا/ڌماڪيدار	خارجي ڌماڪيدار
Implosives	چوسڻا	داخلي ڌماڪيدار
Nasals	گهڻا/ نڪوان	نڪانوان
Fricatives	گسڻا	گهڪيدار
Laterals	پاسيرا	پاسيرا
Flapped	ڦڙڪڻا/ڦڙڪي وارا	هڪ ڌڪا/لرزشي
Semi-vowels	نيم-سر	نيم سر
Glottal	گلي وارا	نڙگهٽي
Velar	نرم تارونءَ وارا	نرم تارونءَ وارا
Palatal	سخت تارونءَ وارا	سخت تارونءَ وارا

Retroflex	مورڌني	مورڌني
Dental	ڏندن وارا	ڏندانوان
Labial	ڀچپوان	چپن وارا
Diaphragm	پيٽ-ڇهه	پيٽ ڇهه
Root of tongue	جڀ جي پاڙ	جڀ - پاڙ

'سنڌي صوتيات' ڪتاب ۾، علم آواز (Phonetics) جي لحاظ کان ڪُل ملائي ١١٣، اهڙا فني لفظ ڏنا ويا آهن، پر ڊاڪٽر جيٽلي جي ڪتاب ۾ صفحي ١٥٠ کان ١٥٤ تائين اهڙن فني لفظن جو تعداد ١٤٣ آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب ڪن اسمن لاءِ اهڙا نالا مقرر ڪيا آهن جن سان منهنجو اختلاف آهي. اهي لفظ هي آهن:

انگريزي لفظ	ڊاڪٽرجيٽلي جو ڏنل لفظ	منهنجي خيال ۾ موزون لفظ
Syllable	اکر	پَد
Voiced sound	ڪومل/گهوش آواز	ڳرو/ڪنور آواز
Voiceless sound	ڪنور/اگهوش آواز	نرم/ڪومل آواز

(ث) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جي ڪتاب جي صفحي ٢٩ کان وٺي صفحي ٣٩ تائين وارو مواد لڳ ڀڳ اهوئي ساڳيو آهي جيڪو 'علم لسان ۽ سنڌي زبان' ۽ 'سنڌي صوتيات' ڪتابن ۾ ڏنل آهي، البت ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جو انداز مختلف آهي، پر بيان ڪيل ڳالهيون ساڳيون آهن.

٤- (الف) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جي ڪتاب جو ٽيون باب (ص ٤٠ کان) Phonemics يعني 'ڌوني-تت وگيان' جي باري ۾ آهي. Phonetics لاءِ ڌوني-وگيان (علم آواز) لفظ ڪم آندل آهي جڏهن ته Phoemics لاءِ جيٽلي صاحب 'ڌوَني-تت وگيان' لفظ ڪم آندو آهي. جنهن کي ڀاشا-وگيان جي برطانوي ماهرن Phonology سڏيو آهي. Phonemics يا Phonology لاءِ مون 'علم اصوات' لفظ ڪم آندو هو، جڏهن ته پروفيسر جتوئي صاحب 'علم صوتيہ' لفظ جوڙيو آهي، جيڪو منهنجي خيال ۾ وڌيڪ مناسب آهي. Phonology دراصل لفظن اندر، 'آوازن

جي با معنيٰ ترتيب ۽ آوازن اندر لفظن جي بامعنيٰ سٽاءُ يعني رچنا ڪي ڇٽبو آهي. اهڙو مطالعو، پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب، پنهنجي ڪتاب ۾ تفصيل سان پيش ڪيو آهي. انهيءَ اڀياس جي مدد سان، لفظن جي رچنا لاءِ پدن جي جڙڻ ۽ لفظن اندر آوازن جي بامعنيٰ ترتيب ۽ ٻيهڪ جو پتو پوي ٿو.

(ب) جيٽلي صاحب صفحي ۵۲ ڪان باب چوٿين ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ 'سُرَ ۽ وينجن ڏوني-تت' جو ذڪر ڪيو آهي. سُر صوتيے ۽ وينجن صوتيے جو بيان 'علم لسان ۽ سنڌي زبان' ۽ 'سنڌي صوتيات' ڪتابن ۾ بہ ڏنل آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صفحي ۷۸ ڪان صفحي ۱۰٦ تائين باب ستين ۽ باب اٺين ۾. 'لفظن ۽ اکرن جو سرشتو' يعني Syllabic Structure of words ۽ باب اٺين ۾ 'سـرن ۽ وينجنن جي ورهاست' يعني Distribution of vowels جو ذڪر ڪيو آهي.

(ت) سنڌي صوتيات ڪتاب ۾، سنڌي وينجنن ۽ سر صوتين جون، چارٽن (Diagrams) جي مدد سان سمجهاڻيون ڏنل آهن. وينجنن جي چارٽ ۾ اهو واضح طور ڄاڻايو ويو آهي تہ؛

ث، ص، ف، ق، ذ، ض، ظ، ط، ع ۽ ح (ڪل ملائي ۱۰ اکر) سنڌي صورتخطيءَ ۾، حرفن طور تہ شامل ڪيا ويا آهن، پر اهي آواز، سنڌي صوتياتي نظام جو حصو نہ آهن، پر فقط عربي زبان جي حرفن طور، سنڌي صورتخطيءَ ۾ شامل ڪيا ويا آهن. ڊاڪٽر جيٽلي بہ انهن ئي بيان ڪيو آهي. هو صفحي ۵۲ ۽ ۵۳ تي لکي ٿو تہ:

"سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪتب آيندڙ عربي، فارسي حرفن واريءَ صورتخطيءَ ۾ نو (۹) حرف اهڙا آهن جن جو اسين ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ اچار نہ ڪندا آهيون. انهيءَ ڪري اهي سنڌي ٻوليءَ جي آوازي سرشتي ۾ موجود نہ آهن. سنڌيءَ جي عربي-فارسي لکاوٽ ۾ انهن حرفن کي فقط ان لاءِ شامل ڪيو ويو آهي. جيئن سنڌيءَ ۾ ڪتب ايندڙ عربي ۽ فارسي ۽ ڪن ٻين ٻولين جي لفظن کي سندن اصلوڪي هجي ۾ لکي

سکهجي. اهي حرف هن ريت آهن: ذ، ظ، ض، ث، ص، ط، ع، ح ۽ ق

(ث) جيٽلي صاحب سندس ڪتاب جي صفحي ۵۳ تي، منهنجي ڪتاب 'سنڌي صوتيات' ۾ صفحي ۲۸ ۽ ۲۹ جي وچ ۾ ڏنل وينجن جي چارٽ ۾ ڇاٿايل ڪن وينجن سان اتفاق نہ ڪيو آهي ۽ تنقيد ڪندي لکي ٿو تہ:

> "ڪن عالمن سنڌي وينجن جي چارٽ ۾ هيٺ ڏنل وينجن بہ شامل ڪري ڇڏيا آهن: اهي سادن يا مفرد وينجن ڌوني- تن جي چارٽ ۾ ڏيڻ نہ گهرجن. ڇاڪاڻ تہ اِهي ٻہ گڏيل وينجن آهن، جن ۾ پنيان ايندڙ وينجن 'ه' علحدو آهي. ان جو اُچار ڪ، جهہ، ڦ، پ وغيره وسرگي وينجن ۾ زور سان نڪرندڙ ڦوڪ يا هوا واري اُچار کان نرالو آهي: مهہ، نهہ، ٿهہ، لهہ ۽ ڙهہ.

(ج) ڊاڪٽر جيٽلي جي انهيءَ راءِ سان مون کي اتفاق نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ مهہ، نهہ، ٿهہ، لهہ ۽ ڙهہ سنڌي ٻوليءَ جا وسرگ وينجن آهن. انهن جو ڪارج بلڪل اهڙوئي آهي. جهڙو ڀ، ٿ، ڌ، ڍ، جهہ، ڇ ۽ گهہ وينجن جو آهي. جيڪڏهن [مهہ، نهہ، ٿهہ، لهہ ۽ ڙهہ] آوازن ۾، شامل ٿيل "ه" نشان کي علحدو وينجن ڪري مڃجي تہ پوءِ [گهہ ۽ جهہ] آوازن سان شامل ٿيل 'ه' لاءِ جيٽلي صاحب ڪهڙو جواب ڏيندو؟ اردو زبان ۾ ب لاءِ بهہ، ت لاءِ تهہ، ٿ لاءِ ٿهہ، ڊ لاءِ دهہ ۽ ڄ لاءِ ڇهہ حرفن ۾ وسرگائي ڏيکارڻ لاءِ 'ه' نشاني ملائي وئي آهي. جڏهن تہ سنڌيءَ ۾ انهن حرفن لاءِ نقطا وڌائي، وسرگائيءَ جو مفهوم ظاهر ڪيوويو آهي. سنڌ جا ڪافي نوجوان تہ اها گهر ڪندا رهندا آهن تہ ڪمپيوٽر ۾ ڪي بورڊ تي جڳهہ بچائڻ لاءِ سنڌيءَ ۾، عربي ٻوليءَ جي حرفن کان سواءِ 'ب . ٽ، ٺ، ڊ، گ، ج ۽ چ حرفن سان هہ ملائي 'ڀ، ٿ، ٿ، ڍ، گهہ، جهہ ۽ ڇ' جا نعم البدل حرف ٺاهڻ گهرجن، ائين ڪرڻ سان ڪمپيوٽر ۾ وڌي جاءِ بچي سگهي ٿي پر منهنجو انهن سان اتفاق نہ آهي.

منهنجيءَ ذاتي راءِ موجب [مهہ، نهہ، ٽهہ، لهہ ۽ ڙهہ] وسرگ آواز آهن ۽ اهي سنڌي صوتياتي نظام يا سرشتي ۾ صوتيہ طور ڪم ايندا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ مون پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ۾ فقط /ڙهہ/ ڪي صوتيہ طور استعمال جا لطيف سائينءَ جي رسالي مان ہہ بيت ڏنا آهن.

ڪڙ ڀڻ پيرِ سندان، ڪڙهہ ڀڻ ڪيچ ڏٺين لءِ،
انهيءَ پر اُتانِ، پونديونءَ مُنڊ پهاڙ ۾.

*****

پر ۾ پير پنهوءَ جي، ڪڙي ۽ ڪڙهي،
سڪ سدائين سندرو جانب لءِ جڙي،
لکن سر لطيف چئي، جهيڙي ۽ جهڙي،
پٽيءَ تان پڙهي، جي عمر سڀ ايهين ڪري.

انهن مثالن ۾ 'ڪڙ' ۽ 'ڪڙهہ'، 'ڪڙي' ۽ "ڪڙهي' لفظن ۾ /ڙ ۽ ڙهہ/ صورتون ڌار ڌار صوتين طور ڪم آيون آهن. عام ماڻهو /ڪڙ/ ۽ /ڪڙهہ/، /ڪڙي/ ۽ /ڪڙهي/ لفظن جي وچ ۾ معنيٰ جي فرق ڪي چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا. اهڙيءَ طرح /سامي/ ۽ /سامهي/ لفظن ۾ /م/ ۽ /مهہ/ صوتين جي استعمال جي ڪري 'سامي' ۽ 'سامهي' لفظن جي معنيٰ، هر سنڌي ماڻهو ڄاڻي ٿو. لهاذا 'گهہ' ۽ 'جهہ' اکرن ۾ 'هہ' جي حيثيت بلڪل علحدي وينجن واري ڪانهي، جيئن ڊاڪٽر جيتلي صاحب صفحي ۵۳ تي فرمايو آهي. 'گهہ' هڪ ئي وسرگ وينجن آهي؛ ساڳيءَ طرح 'جهہ' بہ هڪ ئي وسرگ وينجن آهي. /گهہ ۽ جهہ/ وينجنن ۾، 'هہ' دراصل وسرگ آواز جي وسرگائي ظاهر ڪرڻ جي علامت آهي، وسرگ آوازن جي اُچارڻ مهل. انهن آوازن سان شامل 'ڦوڪ' ڪي لکت ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ، انهن سان 'هہ' علامت ملائي ويندي آهي، جيئن 'جهہ' ۽ گهہ. مون مٿي چيو آهي، 'ڀ، ٿ، ٽ، ڦ، ڌ، ڊ، ڇ ۽ ک حرف بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرگ آوازن جون لکيل صورتون آهن، پر سنڌي الف – ب جي پٽي ٺاهيندڙ ماهرن، انهن آوازن جي وسرگائي ظاهر ڪرڻ لاءِ 'هہ' علامت جي بدران، حرفن ۾ نقطن جو تعداد وڌايو. جيئن:

اوسرگ	وسرگ	اوسرگ	وسرگ
ب	ڀ	ت	ٿ
ٽ	ٺ	پ	ڦ
د	ڌ	ڊ	ڍ

البت [ڪ] جي وسرگ صورت لاءِ 'ک' حرف مقرر ڪيو ويو. جڏهن تہ 'ج' جي وسرگ صورت 'جهہ' ۽ 'گ' جي وسرگ صورت 'گهہ' مقرر ڪئي وئي. هاڻي جيڪڏهن 'ھ' کي علحدو وينجن ڪري مڃجي تہ پوءِ چئبو تہ /جهہ ۽ گهہ/ مرڪب وينجن آهن. ۽ نہ ڪ مفرد وينجن. ڊاڪٽر محمد حسين خان پنهنجي مقالي 'اردو صوتيات کا خاکہ' (ڏسو اردوئے معلیٰ، لسانيانت نمبر، جلد دوم، دهلي يونيورسٽي، ١٩٦١ع، ص ١١١) ۾ بہ ائين ئي لکيو آهي. سنڌ جي ڪن ماهرن هيٺن جيو آهي تہ: "جن اکرن يعني 'ڀ، ٿ، ڦ، ٺ، ڌ، ڍ، ڇ ۽ ک' ۾ 'ھ' گڏيل نہ آهي، پر اهي بہ مرڪب اکر آهن. پر انهن ۾ ڀهرئين اکر ۾ 'ھ' سمائجي وئي آهي، يعني اُن ۾ 'ھ' مدغم ٿي چڪي آهي". (ڏسو: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري، اردو لسانيات، مکتبہ تخليق ادب، ڪراچي ١٩٦٦ع، ص ص ١٠١-١٠٤)

حاصل مطلب تہ: [جهہ ۽ گهہ] يا [ڀ، ٿ، ڦ، ٺ، ڌ، ڍ، ڇ ۽ ک]، مرڪب آوازن جا لکت ۾ اکر نہ آهن، پر اهي بہ مفرد اکر آهن. انهن ۾ 'ھ' اکر، ڪنهن بہ علحدي آواز جي نمائندگي نٿو ڪري، جو ڪٿي چئجي تہ [ج + ھ] گڏيل يا مرڪب اکر آهي. دراصل 'جهہ' حرف ۾ 'ھ' وسرگائيءَ جي موجود هجڻ جو اُهڃاڻ ڏئي ٿي، تنهن ڪري /جهہ، گهہ، مهہ، نهہ، ٺهہ، نهہ ۽ ڙهہ/ کي مرڪب اکرن جون صورتون يا روپ سڏڻ درست نہ آهي، پر اهي اکر وسرگ آوازن جي لکيل صورت جي نمائندي ڪن ٿا.

٥- (الف) ڊاڪٽر جيتلي صفحي ٥٣ تي [ڙ ۽ ڙهہ] کي وينجن واري چارٽ ۾ داخل ڪرڻ تي اعتراض ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب اها

راء، 'سنڌي صوتيات' ڪتاب ۾ ڏنل چارٽ ۾، انهن وينجڻ جي داخلا تي ڏني آهي. ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ بلڪل صحيح آهي پر جيئن تہ اُتر سنڌ ۾، خاص ڪري سکر واري لهجي ۾ [ٽر ۽ ڊر] آوازن جو استعمال عام آهي، ۽ انهيءَ طرف جا ماڻهو 'چنڊ' جي بدران 'چنڊر' ۽ اُچاريندا آهن ۽ 'پٽ' جي 'پٽر' چوندا آهن. انهيءَ ڪري انهن آوازن کي وينجڻ جي صورت ۾، مذڪوره چارٽ ۾ Affricate جي قسم طور داخل ڪرڻ مناسب آهي. عام بوليءَ ۾ اهي آواز صوتيہ طور ڪم نٿا اچن پر سکر واري لهجي ۾ انهن جو استعمال عام آهي. ان ڪري انهن جي داخلا ضروري هئي.

٦- (الف) ڊاڪٽر جيٽلي جي ڪتاب جو پنجون باب، صفحي ٥٤ کان شروع ٿو ٿئي. ۽ اهو باب سنڌيءَ ۾ سرن جي سرشتي جي باري ۾ آهي. سرن جي عام بيان کان پوءِ، ڊاڪٽر صاحب، سرن جي قسمن ۽ سرن جي خاصيتن جو ذڪر ڪيو آهي. اهو سارو بيان 'سنڌي صوتيات' ڪتاب ۾ صفحي ٦٧ کان صفحي ٨٢ تائين ڪيل آهي.

(ب) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب صفحي ٥٨ کان صفحي ٦١ تائين "يڪپدا ڌهرن سُرن' (Diphthongs) جي باري ۾ ڊاڪٽر ٽرومپ ۽ ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچندانيءَ جي ڪتابن مان حوالا ڏيئي اُن موضوع تي سٺو بحث ڪيو آهي. هو ڊاڪٽر ٽرومپ جي ڏنل دليلن کي وڌيڪ بهتر ٿو سمجهي. 'آي' ۽ 'آو' يڪپدن وارن ڌهرن سرن جي باري ۾. سنڌي صوتيات ڪتاب ۾، صفهي ٧٨ کان صفحي ٩٢ تائين مثال ڏنا ويا آهن. ڊاڪٽر جيٽلي انهيءَ مواد مان فائدو ورتو آهي.

(ت) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب صفحي ٦٣ تي 'سنڌي سرن' (Vowels) جي باري ۾ جيڪو چارٽ ڏنو آهي ۽ اُن چارٽ جي مدد سان سرن جي سمجهاڻي ڏني اٿس. اهڙي ساڳئي نموني جي سمجهاڻي، چارٽ جي مدد سان. سنڌي صوتيات ڪتاب م بہ صفحي ٧٥ تي ڏني وئي آهي. ڊاڪٽر جيٽلي طرفان ڏنل چارٽ ۽ سنڌي صوتيات ڪتاب ۾ ڏنل چارٽ (Diagram) ۾ ڪو بہ فرق ڪونهي. اهڙيءَ طرح ٻنهي ڪتابن ۾

سنڌي سرن (Vowels) جي خاصيتن جي سلسلي ۾ بہ ڏنل وضاحت ۾ بہ گھڻي هڪجهڙائي آهي.

٧- (الف) ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، صفحي ٦٦ کان، 'سنڌي وينجنن جي سرشتي' تي بحث ڪيو آهي: ڊاڪٽر صاحب صفحي ٦٧ تي وينجنن جو جيڪو چارٽ ڏنو آهي، اهو چارٽ، سنڌي صوتيات ڪتاب ۾ صفحي ٢٨ ۽ ٢٩ جي وچ ۾ ڏنل چارٽ سان گهڻي هڪجهڙائي رکي ٿو. البت ڊاڪٽر جيٽلي صاحب واري چارٽ ۾ 'مهار' ۽ 'ڦار - مهار وارو مخرج' رکيو نہ ويو آهي، جيڪا ڊاڪٽر صاحب جي ڀُل نہ، پر ويسر ڄڻبي، ڇاڪاڻ تہ انهن مخرجن تان [ن، نهہ ۽ ر] آواز اُچاريا ويندا آهن.

(ب) آءِ اگ ۾ اهو چٽي آيو آهيان تہ سنڌي وينجنن واري چارٽ ۾ ڊاڪٽر جيٽلي صفحي ٦٧ تي (Voiceless) آوازن لاءِ ڪنور (اگهوش)' ۽ (Voiced) آوازن لاءِ ڪومل (گهوش)، لفظ ڪم آندا آهن. جيڪي منهنجي خيال ۾ صحيح مفهوم ظاهر نٿا ڪن. منهنجي خيال ۾ (Voiceless) لاءِ 'ڪومل' ۽ (Voiced) لاءِ 'ڪنور' لفظ ڪم آڻڻ گهرجن. ڪاڪي ڀيرومل ۽ ديوان وسڻ مل بہ اهي ئي لفظ ڪم آندا آهن.

(ت) صفحي ٦٧ ۽ ٦٨ تي ڊاڪٽر جيٽلي، آوازن جي قسمن ۽ گروهن جو ذڪر ڪيو آهي. اهڙوئي ذڪر 'سنڌي صوتيات' ڪتاب ۾ بہ، صفحي ٢٨ کان ٤٠ تائين ڪيل آهي. 'سنڌي صوتيات' ۾ انهي سلسلي ۾ حاشين ۾ وضاحت پڻ ڪئي وئي آهي.

٨- (الف) جيٽلي صاحب صفحي ٧١ کان صفحي ٧٧ تائين، وينجنن جي اُچارڻ بابت سمجهاڻي ڏني آهي. اهڙو ساڳيو وستار 'سنڌي صوتيات' ڪتاب ۾ بہ صفحي ٢٠ کان ٢٧ تائين ڪيل آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب صفحي ٧٧ ۾ صفحي ٩١ تي، سنڌي وينجنن جي هڪ خصوصيت يعني تشديد (Gemination) جي وضاحت ڪئي آهي، پر صفحي ٩١ تي تشديد واريءَ خصوصيت ڪي، 'ساڳين وينجنن جو

ميل' (Geminated Consonants) عنوان ڏنو آهي. صفحي ٧٧ تي ڊاڪٽر جيتلي لکي ٿو تہ:

"ٻن اکرن وارن لفظن ۾ ٻن سرن جي وچ ۾ ء/ ا، أ ۽ آ/ سرن جي پٺيان سيني وينجنن جي ڊيگهہ ڪي قدر اڇارڻ ۾، وڏي ويندي آهي:

ٻلي [ٻلي]، ڪَبُ [ڪَبُ]

جڏهن بہ ساڳيا وينجن گڏ اچن ٿا، تڏهن اها ڊيگهہ گهٽي وڌيڪ هوندي آهي. انهيءَ ڪي ٻٽا وينجن ٻڻ سڏبو آهي".

آءٌ معذرت سان ڊاڪٽر جيتلي صاحب جي انهيءَ وضاحتي بيان سان اتفاق نٿو ڪريان. منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر جيتلي صاحب لفظن جي رچنا ۾ تشديد واري قانون ۽ سرشتي کي پاڻ بہ سمجهي نہ سگهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، لفظن جي رچنا ۾، آوازن جي مشدد (Geminated) ٿيڻ لاءِ ڪي اصول بلڪل واضح ۽ چٽا آهن.

(ب) 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب ۾ صفحي ٢١١ کان ٢١٣ تائين، 'مشدد وينجنن ۾ تشديد لاءِ قانون' عنوان هيٺ بحث ڪيو ويو آهي. اهڙو بحث، دراصل منهنجي ڪتاب "Arabic Element in Sindhi" ۾ ڪيل آهي. 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب ۾ وينجنن ۾ تشديد جي باري ۾ هيٺين بيان ڏنل آهي:

"سنڌي زبان ۾، 'ٻپدي' (ٻن پدن واري) لفظ جي پهرئين پد ۾، جڏهن ڇوٽن (ننڍن) سرن [اَ، اِ ۽ اُ] مان ڪو بہ هڪ سر استعمال ٿيل هوندو آهي، تڏهن اُچارڻ مهل، پهرئين پد وري ڇوٽي سر کان فوراً پوءِ ايندڙ هر وينجن، يعني ٻئي پد جي مُنڍ وارو وينجن 'مشدد' (Geminated) يعني 'ٻٽو' ٿي ويندو آهي؛ مثال طور:

[ٻتَ] لفظ ۾، ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ايندڙ [ت] وينجن، پهرئين پد جي آخر ۾ آيل ڇوٽي سر 'اَ' جي ڪري، مشدد يعني ٻٽو ٿي ويو آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ پهرئين پد جي آخر ۾

آيل چوٿي سر [اَ] جي اثر جي ڪري، ساڳئي لفظ جي ٻئي پد جي مُنڍ ۾ آيل [ت] وينجن مشدد يعني ڀٽو ٿي ويو آهي.
اهڙيءَ طرح ٻيا لفظ ڏسو:

لفظ جي عام لکت	مشدد صورت موجب لکت
پَٽ	پَٽ
پَڪَ	پَڪَ
سَٽَ	سَٽَ
سَٽ	سَٽ
سِجَ	سِجَ
اَنَ	اَنَ

پر جيڪڏهن لفظ جي پهرئين پد ۾ ڪو ٻه ڏگهو سر ڪم آيو ته پوءِ لفظ جي ٻئي پد جي مُنڍ ۾ آيل وينجن. مشدد يا ڀٽو نه ٿيندو: جيئن:

لفظ جي پهرئين پد جي آخر ۾ چوٿن سرن وارا لفظ	لفظ جي پهرئين پد ۾ ڏگهي سر جو استعمال
ٻلي	ٻيلي
ٻَرَ	ٻار
اَٽَ	اوٽي
ٻَرَ	ٻير وغيره

ڊاڪٽر جيٽلي صاحب صفحي ٧٧ ۽ ٩١ تي بلڪل درست لکيو آهي ته:

"سنڌي ٻوليءَ ۾ وينجن جو ڀٽو اُچار گهڻو ڪري لفظن جي معنيٰ ۾ تبديلي نه آڻيندو آهي. جيئن هنديءَ، اردوءَ يا ڪن ٻين ٻولين ۾ ٿئي ٿو: جيئن:

بچا = بچيل   بَچا = ٻار
پتا = سرنامو   پَتا = پن

٨- (الف) پنهنجي ڪتاب جي ستين باب ۾ صفحي ٧٨ کان صفحي ٨٤ تائين. ڊاڪٽر جيٽلي 'لفظن ۾ اکرن جو سرشتو'

(Syllabic structure of words) تي بحث ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر صاحب جي هن باب جو صفحي ٧٨ تي بيان Phonology واري موضوع سان واسطو ٿو رکي ۽ نہ ڪ Morphology يعني 'علم صرف' واري موضوع سان. ڇاڪاڻ تہ لفظن جو 'آزاد روپ' يعني Free form يا پابند روپ يعني Bound form وارو بيان. علم صرف سان واسطو ٿو رکي. جنهن ۾ 'مفرد' (Simple) لفظن. مرتب (Complex) لفظن ۽ مرڪب (Compound) لفظن جو اڀياس اچي وڃي ٿو: البت صفحي ٧٩ تي لفظن ۾ آوازن جي ترتيب جو بيان ڪندي، ڊاڪٽر صاحب لفظن جي 'صوتياتي رچنا' (Syllabic structure) جو ذڪر ڪيو آهي.

(ب) ڊاڪٽر صاحب صفحي ٨٠ کان صفحي٨٣ تائين. لفظن جي علم صوتيہ واري يعني Phonological structure تي سٺي روشني وڌي آهي. دراصل هن موضوع تي "The Arabic Eelement in Sindhi" ڪتاب ۾. لفظن جي پدن وار ساخت يعني Syllabic structure تي بحث ڪيل آهي، جيڪو بہ نظر مان ڪڍڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾. سنڌيءَ ۾ هن موضوع تي هن کان اڳ سواءِ پروفيسر جتوئي صاحب جي ٻئي ڪنهن بہ لکڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي آهي.

(ت) انهن باب ۾ هن موضوع تي وڌيڪ روشني وڌي وئي آهي. اهو تجزيو. لفظن جي پدن وار "چندچاڻ" يا "ڀڃ -گهڙ" (Analysis) ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو. هن باب (باب ائين) ۾ سُرن جي ورهاست. لفظن اندر، پدن ۾ ٻن ۾ لاڳيتن سرن جو استعمال، ٽن لاڳيتن سرن جو ميلاپ ۽ نيم سرن لاءِ گسٽن آوازن يعني Gliding Sounds جي عمل تي روشني وڌي وئي آهي. سنڌي صوتيات ڪتاب جي صفحي ٣٩ ۽ ٤٠ توڙي سنڌي صورتخطي ڪتاب (ڇاپو جوٿون) ۾. صفحي ١١٦ کان ١١٨ تائين ٻن ۽ ٽن لاڳيتن سرن جي بيان ۾. همزي جي عنوانن هيٺ. هن موضوع کي سمجهايو ويو آهي.

(ث) ڊاڪٽر جيتلي صفحي ٩١ تي 'وينجنن جي ميل' ۽ ورهاست يعني (Consonant cluster) ۽ صفحي ٩٢ تي 'ڪڏيل وينجن' جو ذڪر

ڪيو آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجن جي ٻيهڪ ترتيب ۽ بناوت لاءِ اصول ۽ پابنديون بيان ڪيون آهن. وينجن جي هن قسم جي وضاحت، سنڌي ٻوليءَ ۾ هن کان اڳ ڪنهن به ماهر بيان نه ڪيون آهن. البت انگريزي ٻولي ۾ "The Arabic Eelement in Sindhi" ڪتاب ۾، هن عنوان تي پورو باب لکيل آهي. اُن باب جو عنوان آهي: "Syllabic structure of Sindhi". هن موضوع تي سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي.

(ج) صفحي ٩٣ تي، ڊاڪٽر جيٽلي، سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجن جي استعمال لاءِ ڪي اصول بيان ڪيا آهن. هن عنوان تي بحث ڪندي، ڊاڪٽر صاحب لفظن جي مُنڍ ۾ ڪم ايندڙ گڏيل وينجن جا مثال به ڏنا آهن. هن سلسلي ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڪتاب ۾ هن خصوصيت تي گهڻو بحث ڪيو ويو آهي ۽ چيو ويو آهي تہ، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي مُند ۾ ايندڙ گڏيل وينجن، جهڙوڪ:/ پر، ٻر، ٽر، ٿر، ڌو، ٻيءِ ٻيا/، وغيره واري خصوصيت، سنڌي صوتياتي نظام سان واسطو نٿي رکي، البت سنسڪرت توڙي ٻين ٻولين مان، سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي لفظ اُڌارا ورتا ويا آهن، اُنهن ۾ به عالم ۽ ودوان، وينجن جو اهڙو گڏيل اُچار، لفظن جي مُنڍ ۾ ڪري سگهندا آهن، پر عام ماڻهو اهڙو اُچار ڪري نہ سگهندا آهن، ۽ اُهي اهڙي گڏيل اُچار جي شروع ۾ يا وچ ۾، سُر ڪم آڻي، گڏيل وينجن کي ٽوڙيندا آهن. ڊاڪٽر جيٽلي ٻڻ صفحي ٩٥ تي اهڙي ئي ڳالهہ ڪئي آهي. هو لکي ٿو تہ:

> "انهن وينجن جي ميل ۾ ڪيترا سنڌي، /س - م/، /س - ن/، کي ڇڏي، ٻين حالتن ۾ اڳيان 'اِ' سُر گڏي اُچار ڪندا آهن. ڪيترائي سنڌي /س - م/، /س - ن/ جي حالت ۾ ٻنهي جي وچ ۾ 'اِ' وجهي، وينجن ميل کي ڀڃي، اُچار ڪن ٿا."

(ح) صفحي ٩٥ کان وٺي صفحي ١٠٦ تائين، 'لفظ جي وچ ۾ گڏيل وينجن' عنوان هيٺ، ڊاڪٽر جيٽلي صاحب 'ٻن ڌماڪيدار وينجن جو

ميل' ڏماڪيدار وينجن + نڪانوان وينجن، ڏماڪيدار وينجن + گهڪيدار وينجن، ڏماڪيدار وينجن + پاسيرو وينجن، ڏماڪيدار وينجن + هڪ ڏڪو وينجن، ڏماڪيدار وينجن + /و/، ڏماڪيدار وينجن + /ي/، گڏيل وينجن، جن ۾ نڪائون وينجن پهرين اچي ٿو وغيره. مطلب ته ۹۵ صفحي کان ۱۰٦ صفحي تائين ڪيل بحث سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي 'صوتياتي رچنا' يعني Phonology جي لحاظ کان وڏي قابل قدر ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي، جنهن مان سنڌي ٻوليءَ جي شاگردن کي وڏي معلومات ملي سگهي ٿي.

(ح) باب نائين جي صفحي ۱۰۷ کان وٺي ٻوليءَ جي 'عروضي خاصيتن' جو اڀياس ڪيو ويو آهي. منهنجي خيال ۾ سنڌي لسانيات جي لحاظ کان، شاعريءَ جي حوالي سان هي باب، بهترين معلومات سان ڀريل آهي. هن باب ۾ آوازن جي ڊيگهه، آوازن جو زور يعني Stress، آواز جي بلندي يعني Loudness، جملي ۾ آوازن جو لاهه ۽ چاڙهه يعني Intonation، لفظن جي اچار ۾ وڇوٽي يعني Juncture, pause، جنهن ڪري الڳ الڳ جذبن، جهڙوڪ: عجب، سوال، رواجي بيان ۽ غصي وغيره جو اظهار ڪيو ويندو آهي. اهڙين وصفن کي جيتلي صاحب 'عروضي خاصيتون' يعني Prosodic يا Supra segmental خاصيتون سڏيو آهي.

(د) سنڌي زبان جو هن قسم جو مطالعو، هن کان اڳ ڪنهن به صاحب پيش نه ڪيو آهي. هي سڄو باب علمي معلومات سان ڀريو پيو آهي. هن مطالعي ۾ آوازن جي وچ ۾ جوڙ يا وٿي، ٻن لفظن جي وچ ۾ آوازن جا جوڙ، اڌ دم جو استعمال، پوري دم جو استعمال ۽ نڪانون سرن جي ورهاست نهايت ئي اهم عنوان آهن، جنهن تي ڊاڪٽر جيتلي صاحب قلم کنيو آهي.

۹- (الف) باب ڏهين ۾، صفحي ۱۱٦ کان ۱۲۸ تائين علم صرف يعني Morphphonemics جو مطالعو پيش ڪيل آهي. هن باب جو عنوان آهي: 'روپي ڌوني - تت وگيان'. هن باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻي

سرشتي تي ويچار ظاهر ڪيا ويا آهن. هن باب ۾ 'سنڌي' يعني Assimilation جي عنوان تي صفحي ١١٨ کان ١٢٨ تائين چندچاڻ ڪيل آهي. هن موضوع تي 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب ۾ صفحي ١٠١ کان وٺي ١٢٠ تائين تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب بہ مذڪور ڪتاب تان گهڻي مدد ورتي آهي.

١٠- (الف) هن ڪتاب جو آخري باب يعني باب يارهون، 'سنڌي ڌونين' يعني 'سنڌي آوازن جي تاريخي اوسر' جي باري ۾ آهي. هن باب ۾ ڊاڪٽر صاحب، 'سنڌي ٻوليءَ جي جنم، 'سنڌي آوازن جي تاريخي اوسر' ۽ 'سنڌي آوازن جي وڪاس' (Development, evolution) تي مختصر طور روشني وڌي آهي، جيتوڻيڪ هو لکي ٿو تہ:

"اهو تاريخي ڀاشا - وگيان آهي."

(ب) سنڌي ٻوليءَ جي بڻ- بنياد جي باري ۾ راءِ ڏيندي ڊاڪٽر جيٽلي صاحب لکي ٿو تہ:

> "انهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ سنڌي- ٻولي هند- آريائي ٻولين جي نسل مان آهي. انهيءَ نسل جي ٻين ٻولين سان، سنڌيءَ جي تمام گهڻي مشابهت آهي. سنڌيءَ ۾ جيڪي نراليون خاصيتون نظر اچن ٿيون، اهي ٻوليءَ جي وڪاس دوران پيدا ٿيون، انهيءَ ڪري سنڌيءَ جو جنم ۽ بڻ بنياد، ڪنهن غير- آريائي زبان مان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش بلڪل اوگيانڪ ۽ تاريخي ڀاشا-وگيان جي اصولن جي بلڪل خلاف آهي".

حيرانيءَ جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ ڊاڪٽر جيٽلي جهڙو مها ودوان، سندس راءِ جي خلاف ڪنهن ٻيءَ راءِ کي، اوگيانڪ ۽ تاريخي ڀاشا وگيان' جي اصولن جي بلڪل خلاف راءِ ٿو ڪوٺي، جيڪو درست رويو نہ آهي. هر عالم کي گهرجي تہ سندس راءِ جي خلاف، جڏهن ڪا بہ راءِ اچي تہ اُن راءِ کي فوراً اوگيانڪ راءِ سڏڻ جي بدران، اُن تي سوچي ۽ اُن جي رد ۾ علمي دليل ڏي.

(ت) منهنجي خيال ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هاڻ هند-آريائي ٻولين جي نسل

واري ٻولي سڌڻ واري راهه هڪ طرفي ۽ پراڻي راهه آهي. هن موضوع تي تمام گهڻي تحقيق ٿي آهي. انهن تحقيقن جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو ته اها راهه هاڻي پراڻن نظرين تي مدار رکي ٿي، جنهن کي نئين تحقيقي مواد سان ڀيٽي اُن ۾ تبديليون آڻڻ گهرجن.

مون سنڌي ٻوليءَ جي جنم جي باري ۾، پنهنجن مختلف مضمونن ۽ ڪتابن، جهڙوڪ: سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، Origin & growth of Sindhi Language، ڪانسواءِ هندوستاني ٻولين جو جائزو، ڪتاب جي مهاڳ ۾ هن موضوع تي تفصيل سان بحث ڪيو آهي ۽ اهو به ڄاڻايو اٿم ته سنڌو-ماتر ۾، آرين جي اچڻ کان صدها سال اڳ، هتي جا مقامي ماڻهو، ڪا قديم مقامي ٻولي ڳالهائيندا هئا. اُن ٻوليءَ جو نالو غالباً 'سئنڌوئي ٻولي' هو. واديءَ سنڌ جي مختلف خطن ۽ علائقن جهڙوڪ" 'لوڻ وارين ٽڪرين وارو علائقو' (Salt range)، سنڌو ماتر جو 'الهندو علائقو'، سنڌو-ماتر جو ڏاکڻيون علائقو، راجستان جا ڌار ڌار علائقا (جوڌپور، جيسلمير، ميواڙ، مارواڙ، جئيو،)، گجرات، ڪڇ، ڪاٺياواڙ وارو علائقو، هرياڻا، ڪشمير، داردي علائقو، بلوچستان ۽ اوڀر ايران جا علائقا انهن سارن علائقن ۾ سنڌو- ماتر جي قديم تهذيب ڇانيل هئي، ۽ هر علائقي ۾ 'سئنڌوئي ٻوليءَ' جي شاخ، اُن علائقي مطابق استعمال ٿيندي هئي. اهي ٻوليون ڌار ڌار شاخن جي نالن سان مشهور هيون: جيئن:

لهندي، جيسلميري، مارواڙي، ميواڙي، هڙوتي، پنجاب جون ٻوليون، گجراتي، ڀيلي، ڪڇي، ڪاٺياواڙي، باگڙي، ڪشميري، داردي، بروهي، ۽ اوڀر ايران جي خوزستان خطي جون مقامي ٻوليون، سئنڌوئي ٻوليءَ جون شاخون آهن. اهوئي سبب آهي جو سنڌي ۽ انهن سڀني ٻولين ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي اڄ به قائم آهي. انهيءَ ڪري هر ماڻهوءَ جي ذهن ۾ اهو سوال ته پيدا ٿئي ٿو ته سنڌيءَ ۽ سنڌو-ماتر جي ٻين ٻولين ۾ گهڻي مشابهت جو ڪارڻ ڇا آهي؟ جواب ۾، اهو ته سمجهيو وڃي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۽ واديءَ سنڌ جون ٻيون ٻوليون، هند-آريائي نسل جون ٻوليون آهن، پر اُن جي بدران اهو چوڻ ته تسليم

ڪيو ويحي تہ سنڌي ۽ سنڌو- ماٿر جي ٻين ٻولين جي مشابهت جو وڏو سبب هيءُ آهي تہ اهي سڀ ٻوليون آرين جي سنڌو-ماٿر ۾ اچڻ کان اڳ: سنڌو- ماٿر ۾ رائج، سنڌوئي ٻوليءَ جون شاخون آهن، جيڪي جڳان جڳ هن واديءَ ۾ استعمال ٿينديون ۽ قائم رهنديون اچن.

ڀارت جا ڪيترائي سنڌي عالم بہ اهائي سوچ رکن ٿا. تنهن ڪري هن باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ وڌيڪ بحث ڪرڻ مناسب نہ آهي، ۽ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جي هيءَ دعوا هرگز قبول ڪري نٿي سگهجي تہ:

"هتي هند- آريائي ٻولين جو وڪاس جنهن ريت سمجهايو ويو آهي، انهيءَ موجب چئبو تہ هاڻوڪي سنڌي ٻوليءَ جو جنم انهيءَ اوائلي پراڪرت ٻوليءَ مان ٿيو آهي، جيڪا رگ ويد واري زماني يا انهيءَ کان بہ ڪجهہ صديون اڳ موجوده سنڌ واري ايراضيءَ ۾، ۽ انهيءَ جي آسپاس وارن علائقن ۾ ڳالهائي ويندي هئي، انهيءَ جي جهلڪ اسان کي رگ ويد جي پراچين منترن جي ٻوليءَ ۾ ملي ٿي".

ڊاڪٽر جيٽلي صاحب اڳتي صفحي ١٣٨ تي لکي ٿو تہ:

"رگ ويد جي زماني وارين عوامي ٻولين، هڪ طرف سنسڪرت کي جنم ڏنو تہ ٻئي طرف انهن جدا جدا علائقن ۾ پالي، پراڪرت ۽ اپڀرنش وارين منزلن مان گذرندي، هاڻوڪين هند-آريائي ٻولين جو روپ اختيار ڪيو، جن مان اسان جي سنڌي ٻولي هڪ آهي."

منهنجي خيال ۾ هيءُ رايو برهمڻڪي ذهن جي ترجماني وڌيڪ ٿو ڪري، انهيءَ ڪري آءٌ گذارش ڪندس تہ جيڪي ماهر هن برهمڻڪي سوچ کي قبول نٿا ڪن، تن کي هن سوچ جي ابتڙ سوچ ڪي، اوگيانڪ سوچ سڏڻ صحيح نہ آهي.

١١- (الف) هن سلسلي ۾ جڳ مشهور سنڌ شناس عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي اها راءِ، جنهن جو تفصيل سان بيان هن پنهنجي

مقالي بعنوان "سنڌو-تهذيب جي سنڌو لکت جي پاڄ" (سنڌي ٻولي، بااختيار جو تحقيقي جنرل، اپريل- مئي- جون ۱۹۹۴ع، ص ص ۵ ۽ ٦) ۾ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي قديم ۽ مقامي تهذيب واري ٻولي هجڻ جي دعوا ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو تہ:

"هن سلسلي ۾ ٻيو 'پانيو' جيڪو هن وقت محققن وٽ وڌيڪ مقبول آهي، سو هي آهي تہ ٻين سڀني قديم ٻولين (منڊا، قديم- هند آريائي وغيره) جي ڀيٽ ۾ ڪا دراوڙي ٻولي، 'سنڌو لکت' ۾ سمايل آهي. هيءَ 'پانيو' انهيءَ سوچ تي ٻڌل آهي تہ سنڌو وادي سان لاڳو خطي 'بروهڪيءَ' ۾، دراوڙي جزا سمايل آهن ۽ انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو تہ سنڌو واديءَ ۾ ڪنهن وقت دراوڙي ڳالهائيندڙ موجود هئا. جن 'مئن جي دڙي' واري سنڌو- تهذيب کي جنم ڏنو. انهيءَ ڪري 'مئن جي دڙي' واري ''سنڌو لکت' پڻ ڪنهن دراوڙي ٻوليءَ جي آهي؛ مگر دراوڙي ٻولي بہ ڪا هڪ ڪانهي پر پنجويهہ کن آهن، جن مان 'ڪتروخ'، 'ملتو' ۽ 'بروهڪي' وڌيڪ اثر واريون آهن. 'پانيي' موجب انهن ٻولين مان ڪي قديم دراوڙي الفاظ چونڊي، انهن جي معنائن جي معنوي صورت جي 'سنڌو لکت' جي سالم ڪتبن توڙي سندن ڀاڱن سان مطابقت تلاش ڪرڻي پوندي!

(ب) ڊاڪٽر بلوچ صاحب ساڳئي صفحي تي اڳتي لکي ٿو تہ:

"هن سلسلي ۾ ٽيون 'پانيو' هيءَ تجويز ڪري سگهجي ٿو تہ 'سنڌو لکت' کي پڙهڻ لاءِ اُن جي ڪتبن ۽ ڀاڱن ۾ خود سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ فقرن جي مطابقت تلاش ڪجي، اهڙي 'پانيي' تي اعتراض ٿي سگهي ٿو تہ سنڌي هن دور جي رائج ٻولي آهي، جنهن جو قديم سنڌو- تهذيب واريءَ ٻوليءَ سان لاڳاپو تصور ڪري نٿو سگهجي؛ پر اهو ساڳيو اعتراض دراوڙي تي بہ ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ تہ اهي دراوڙي لفظ جيڪي هن وقت ڳالهائجن ٿا، جن جي معنيٰ هن وقت معلوم

آهي، سي 'قديم سنڌي ٻوليءَ جي لڪت' ۾ ڪيئن ٿا سمايل ٿي سگهن؟
جيڪڏهن ڪي قديم دراوڙي الفاظ 'سنڌو لڪت' واريءَ ٻوليءَ جا بچيل آثار آهن تہ موجوده سنڌيءَ ۾ رائج ڪي قديم الفاظ پڻ، قديم سنڌي تهذيب واريءَ بچيل آثار ٿي سگهن ٿا".

(ت) ڊاڪٽر بلوچ صاحب، انهيءَ قديم ۽ مقامي ٻوليءَ جا سنڌي لغات مان ڪي لفظ چونڊي، پنهنجي مذڪوره مقالي ۾ مثال طور ڏنا آهن، جيڪي سندس راءِ موجب قديم سنڌو- تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ جي باقيات آهن جن کي ماهرن ديسي لفظ سڏيو آهي.

(ث) ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پنهنجي هن اهم ۽ نئين راءِ کي جن لفظن تي ختم ڪيو آهي، اهي لفظ هيٺ ڏهرائجن ٿا:

"مٿيان ٿورا لفظ چونڊيا ويا آهن، پر آڳاٽي وقت جا اهڙا گهڻائي لفظ هن وقت بہ سنڌيءَ ۾ رائج آهن. اهي غور طلب آهن، ڇاڪاڻ جو ٿي سگهي ٿو تہ انهن مان گهڻا سنڌو لڪت واريءَ قديم ٻوليءَ جا هجن."

(ج) ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هن پوري بيان مان هي ٿو ثابت ٿئي تہ سنڌو-تهذيب ۾ جيڪا ٻولي رائج هئي سا هن سرزمين جي اصلوڪي ۽ مقامي ٻولي هئي، جيڪا تڏهوڪي زماني کان وٺي سنڌو- ماٿر ۾ ڳالهائي ويندي هئي؛ جيڪا اڄ ڏينهن تائين تسلسل سان قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي.

(ح) هن پوري تجزئي مان هي ٿو ثابت ٿئي تہ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد ڪي، سنڌو ماٿر جي اُن قديم ۽ سئنڌوئي ٻوليءَ سان ملائڻو پوندو جيڪا رگ ويد جي وجود ۾ اچڻ کان صديون اڳ سنڌو-تهذيب ۾ رائج هئي ۽ جنهن جون تمام گهڻيون خصوصيتون سنڌو- ماٿر جي ماڻهن پاڻ وٽ سنڀالي رکيون آهن، جنهن جا ڪيترائي مثال منهنجي زيرطبع ڪتاب 'سنڌيءَ ٻوليءَ جي ارتقا' ۾ ڏنا ويا آهن.

متين دليلن ڪان پوءِ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جي سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڏنل راءِ سان آءٌ اتفاق نٿو ڪريان.

ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جو هي ڪتاب گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ، سنڌي زبان جي ڌار ڌار پهلوئن جي گهري مطالعي ۽ ڀاشا وگيان جي اصولن کي آڏو رکي لکيو ويو آهي. منهنجي ’معانداراڻي‘ راءِ آهي ته جيٽلي صاحب هي ڪتاب لکي سنڌي ڀاشا وگيان جي وڏي خدمت ڪئي آهي. هن ڪتاب ۾ ڪيل محنت تي آءٌ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب کي دل جي گهراين سان مبارڪباد پيش ڪريان ٿو.